

QARABAĞIN YERÜSTÜ SU EHTİYATLARI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ MƏQSƏDİLƏ GÖRÜLƏCƏK İŞLƏR

Fərzalı Həsənov
AzMIU, t.e.n., dos.

Erməni işğalından azad olunmuş Qarabağ bölgəsində əkinə yararlı münbit torpaqlar, qar örtüklü möhtəşəm dağlar, dağ aşırımları, çoxnövlü ağaclardan ibarət füsunkar mənzərəsi olan meşəliklər, yüksəkliklərdə yerləşmiş yaşayış məntəqələri, təmiz havası ilə bərabər çoxsaylı bulaqları və çayları ilə digər regionlardan seçilir.

Qarabağda əhalinin su təchizatında və əkin sahələrinin suvarılmasında kəhriz sularından geniş istifadə olunub. Respublikamızda mövcud olan kəhrizlərin təxminən 70 faizi Qarabağ bölgəsindədir.

Azərbaycan Respublikasında axan çaylarda illik su ehtiyatları 32,3 km³ qəbul edilir ki, bunun da 10,0 km³-u sərhədlərimiz daxilində formalaşır.

Ümumi su ehtiyatımızın təxminən 25 faizi Qarabağ bölgəsindədir, yəni Qarabağ bölgəsi su ehtiyatları ilə daha zəngindir. (şəkil 1.)

Qarabağ bölgəsinin sxematik planı

Qarabağda başlanğıcını Kiçik Qafqazın dağ silsilələrindən götürən çaylarımızdan Tərtərçay, Xaçınçay, Qarqarçay suyunu Kür çayına, Köndələnçay,

Quruçay və Həkəri çayları isə suyunu Araz çayına axıdır. Qarabağın yerüstü su ehtiyatları dedikdə əsasən bu çayların illik axın həcmələri və hövzələrində tikilmiş su anbarlarında toplanmış sular nəzərdə tutulur.

Tərtərçay: Mənbəyi Kəlbəcər rayonu ərazisindəki 3120 m yüksəklikdədir. Kür çayına qovuşan yerdə yer səthinin yüksəkliyi 3 m-dir. Çayın su yığıdığı sahə, yəni çay hövzəsi 2650 km², uzunluğu 200 km, hövzənin orta eni 13,2 km, hövzədə yer səthinin orta yüksəkliyi 1820 m-dir. Çayın 31 qolu var, bunlardan 11-i sağ sahilə, 20-si sol sahilə çaya qovuşur. Çayda orta maillik 0,0016-dır. Çay hövzəsinin mənbəyə yaxın İstisu ətrafındakı hissələrdə sərt maillik müşahidə olunur (orta maillik 0,0055). Kəlbəcər rayonu ərazisində çayın sol sahilində Zəlxagöl, Qamışlıgöl, Zəligöl və Qapıgöl adlandırılmış kiçik həcmli təbii göllər var.

Çayda çoxillik orta sərf qiyəti Suqovuşanda (Madagiz) 147 m³san, maksimal daşqın sərfi 647 m³san müşahidə olunub.

Suqovuşan su anbarı: 1975-ci ildə istismara verilib. Tərtərçay və Turağaçaydan qidalanır. Tam həcmi 5,85 mln. m³, faydalı həcmi 5,21 mln. m³-dir. Anbara yığılmış su ilə Tərtər, Ağdərə, Goranboy, Yevlax, Bərdə, Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazilərində 96217 ha əkin sahələrinin suvarılması nəzərdə tutulub. Anbardan 70 m³san su Magistral kanala verilir (şəkil 2).

Suqovuşan su anbarından su alan Magistral kanal

Magistral kanalın uzunluğu 5,2 km-dir. Kanalın sonunda 50 m³san su Sağ Sahil kanalına, 20 m³san su isə Sol Sahil kanalına axıdır. Anbar 28 il işğal altında qaldığından bu sistem işlədilməyib. Sağ Sahil kanalı və onun təsir zonasında olan ərazilər hazırda Rusiya sülhməramlılarının nəzarət etdikləri sahələrdir. Sol Sahil kanalının təsir zonasında olan ərazilər işğaldan azad edildiyinə görə hazırda bu kanalın yenidən qurulması işinə başlanıb. Sol Sahil kanalından işğalçılar müdafiə səddi kimi istifadə ediblər (şəkil 3).

Sol Sahil kanalının mövcud vəziyyəti

Sərsəng su anbarı: 1976-cı ildə istismara verilib. Ümumi həcmi 560 mln. m³, faydalı həcmi 500 mln. m³, bəndin hündürlüyü 125 m suvarma suyu ilə təmin edilməsi nəzərdə tutulan əkin sahələri 144,8 min ha-dır. Anbarın yerləşdiyi əraziyə Rusiya sülhməramlıları nəzarət edir.

Xaçınçay: Mənbəyini Hacı Yurt, Uyuxlu, Gilqyas, Çiçəkli və Alla yüksəkliklərindən 2100 m götürür. Çayın uzunluğu 119 km, hövzəsinin sahəsi 657 km²-dir. Çayın 5 km-dən uzun olan 12 qolu var. Qollardan 5-i məcranın sağ sahilində, 7-i isə sol sahilindədir. Çay məcrasında Xaçınçay su anbarı 1964-cü ildə tikildikdən sonra çay axını Kür çayına demək olar ki, çatmır. Çoxillik orta su sərfi 3,08 m³san, maksimal su sərfi isə 121 m³san müşahidə olunub.

Çay hövzəsində yer səthinin orta yüksəkliyi 1558 m-dir. Xaçınçay su anbarının bəndi tikilən yerdə yer səthinin yüksəkliyi 480 m, anbarın ümumi su tutumu 23 mln. m³, faydalı həcmi 20 mln. m³, suvarma suyu ilə təmin olunan əkin sahəsi 16,8 min ha, bəndin hündürlüyü 38 m, su anbarının çay boyunca uzunluğu 2,5 km, eni isə 1,5 km-dir. Anbar tam dolduqda su səthinin sahəsi 1,76 km²-dir.

Qarqarçay: Xəfəliçay və Zarıslıçaylarının qovuşmasından yaranır. Mənbəyini 2080 m yüksəklikdən götürür. Çay suyunu Kür çayına çatdırmır və Ağcabədi rayonu ərazisində Ağgöl dövlət qoruğunun ət-

rafında itir. Uzunluğu 115 km, hövzəsinin sahəsi 1490 km², uzunluğu 5 km-dən artıq olan 11 qolu var. Qollardan 5-i sağ, 6-ı isə sol sahilə çaya qovuşur. Hövzədə yer səthinin orta yüksəkliyi 1241 m, meşə örtüyünün sahəsi 345 km²-dir. Qarqarçayın çoxillik orta sərfi 1,7 m³san, maksimal sərfi isə 116 m³san müşahidə olunub. Əsasən Şuşa, Xocalı, Xankəndi, Əskəran, Ağdam və Ağcabədi rayonları ərazisindən axır.

Həkəriçay: Mənbəyini Kəlbəcər rayonu ərazisində 3080 m yüksəklikdən götürür. Şəlvə və Qoçazsu çaylarının qovuşmasından yaranır. 947,6 m yüksəklikdə Bazarçayla (Bərgüşad çay) qovuşduqdan sonra suyunu Araz çayına axıdır. Çayın uzunluğu 128 km, hövzəsinin sahəsi 5540 km²-dir. Uzunluğu 5 km artıq olan 15 qolu var. Bunlardan 10-u sol sahilə, 5-i isə sağ sahilə çaya qovuşur. Çay hövzəsində yer səthinin orta yüksəkliyi 1835 m-dir, hövzədə 248 km² sahədə meşə örtüyü var. Əsasən Laçın və Qubadlı rayonu ərazisində axır. Çay əsasən yeraltı sularla qidalanır. Maksimal daşqın sərfi 106 m³san, çoxillik orta sərf 9,73 m³san-dir.

Köndələnçay: Başlanğıcını 1780 m yüksəklikdə yerləşən sahələrdən götürür. Araz çayına tökülən yerdə, mənsəbdə yüksəklik 90 m, hövzədə yer səthinin orta yüksəkliyi 708 m-dir. Mənbədən Qırmızı Bazar qəsəbəsinə kimi orta yüksəklik 1130 m-dir. Hövzədə 49 km² meşə örtüyü olan sahələr vardır. Maksimal daşqın sərfi 90 m³san, çoxillik orta sərf 0,52 m³san-dir, çayın uzunluğu 102 km, hövzənin sahəsi 536 km²-dir. Füzuli rayonu ərazisində çay üzərində bir birinə yaxın məsafədə 3 su anbarı tikilib.

Köndələnçay su anbarı I: 1951-ci ildə istismara verilib. Ümumi həcmi 3,7 mln. m³, faydalı həcmi 2,1 mln. m³, anbarın təsir zonasında suvarılan sahə 2,7 min ha, bəndin hündürlüyü 14,0 m, anbar tam dolduqda su səthinin sahəsi 4,2 km²-dir.

Köndələnçay su anbarı III: 1962-ci ildə istismara verilib, ümumi həcmi 3,9 mln. m³, faydalı həcmi 3,6 mln. m³, suvarılan əkin sahəsi 7,1 min ha, bəndin hündürlüyü 23,35 m, su səthinin sahəsi 5,2 km²-dir.

Aşağı Köndələnçay su anbarı: 1980-cı ildə istismara verilib, ümumi həcmi 9,5 mln. m³, bəndin hündürlüyü 9,5 m, faydalı həcmi 9,0 mln. m³, suvarılan əkin sahəsi 6,2 min hektardır.

Quruçay: Uzunluğu 82 km, hövzəsinin sahəsi 512 km²-dir. Çayın mənbəyi Böyük Kirs dağında 2320 m yüksəklikdədir. Araz çayına tökülən yerdə, mənsəbdə yer səthinin yüksəkliyi 108 m-dir. Hövzədə orta yüksəklik 1160 m-dir. Çayın əsas iki qolu var: soldan İlxaxçay, sağdan Atautçay. Maksimal sərf Tuğ kəndində 41,3 m³san, çoxillik orta sərf 1,6 m³san-dir.

Xudafərin su anbarı: Cəbrayıl rayonu ərazisində, Xudafərin körpülərindən bir az yuxarıda tikilib. Su anbarının layihə sənədləri Bakıda hazırlanıb. İran İslam Respublikası ilə Sovetlər dövründə tikintisinə başlansa da sonradan 1993-cü ildə erməni işğalı ilə bağlı tikintisi yarımçıq qalmışdır. Sonrakı illərdə İran İslam Respublikası tərəfindən bu anbarın tikintisi başa çatdırılmışdır. Hazırda bizim tərəfdə SES binasının tikintisindən başqa demək olar ki, su anbarında nəzərdə tutulmuş bütün işlər görülmüşdür.

Anbarın layihə göstəriciləri: bəndin hündürlüyü 70,0 m, üstədən uzunluğu 500 m, ümumi su tutumu 1,61 milyard m³, faydalı həcmi 1,5 milyard m³, hər iki sahilə gücü 100 min kvt olan SES binası.

Hazırda ərazi erməni işğalından azad olunduğuna görə Azərbaycan tərəfindəki SES binasının tikilməsi istiqamətində İran İslam Respublikası ilə danışıqlar aparılır.

Anbarın tikilməsində əsas məqsəd yaz gursulu dövrdə axının müəyyən hissəsini su anbarında saxlamaq və yay aylarında Horadiz şəhərindəki Mil-Muğan hidroqovşağını və Bəhrəmtəpə hidroqovşağını tələbatı uyğun su ilə təmin etməkdir. Mil-Muğan hidroqovşağından hər iki sahilə su verilir. Mil-Muğan hidroqovşağından Baş Mül kanalına su verilir ki, bu kanalın təsir zonasına Füzuli, Ağdam, Beyləqan, Xocavənd, Ağcabədi rayonlarında əkin sahələri su ilə təmin olunur. Bəhrəmtəpə hidroqovşağından isə əsasən Baş Muğan kanalı, Əzizbəyov kanalına su verilir. Xudafərin su anbarının bəndindən 13 km aşağıda hazırda Qız qalası hidroqovşağı tikilir.

(Davamı 15-ci səhifədə)

QARABAĞIN YERÜSTÜ SU EHTİYATLARI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ MƏQSƏDİLƏ GÖRÜLƏCƏK İŞLƏR

(Əvvəli 14-cü səhifədə)

Qız qalası hidroqovşağı: Anbarın tikilməsində əsas məqsəd Xudafərin su anbarının SES-dən çıxan suyun sutkalıq nizmlanmasıdır. Torpaq bəndin hündürlüyü 36,0 m, üstdən uzunluğu 1050 m, hər iki sahildə SES binasının tikilməsi nəzərdə tutulur. Anbarın ümumi həcmi 60 mln. m³ olacaq. Bəndin sağ və sol sahillərində hər iki ölkəyə 10 m³san sərf nəql edəcək magistral kanalların tikilməsi nəzərdə tutulur. Qız qalası hidroqovşağından kanala qəbul edilən su ilə işğaldan azad olunmuş Cəbrayıl rayonu ərazisində 10 min hektar əkin sahəsi suvarılacaqdır.

Qarabağdan axan əsas çayların hövzələrindəki mənbəyə yaxın sahələrdə atmosfer yağıntılarının illik miqdarı və bu sahələrdə olan buxarlanmanın həcmi mənşəbə yaxın sahələrlə müqayisədə kəskin fərqlənir. Məsələn, Cəbrayıl şəhərində yağıntının orta illik miqdarı 415 mm (yəni 4150 m³ha), Hadrutda 560 mm, Füzuli şəhərində 488 mm, Qubadlı şəhərində 430 mm, Laçın şəhərində 595 mm, Ağdam şəhərində 460 mm, buxarlanmanın miqdarı isə təxminən 378-420 mm intervalında dəyişir. Müqayisə üçün Araz çayı ətrafı düzən hissədə Horadiz şəhərində yağıntının orta illik miqdarı 284 mm, buxarlanma isə 800-900 mm intervalındadır.

Yuxarıdakı rəqəmlərdən aydın olur ki, Araz çayı boyu düzən ərazilərdə, yəni Qarabağ-Mil düzlərində suvarma meliorasiya tədbirləri həyata keçirmədən əkilən bitkilərdən məhsul götürmək mümkün olmur. Qarabağın dağətəyi düzənliklərində suvarma meliorasiya tədbirləri həyata keçirmədən, yəni dəmiyə şəraitində dənli bitkilər: buğda, arpa, qarğıdalı, noxud və s. bitkilərdən, üzüm və digər meyvə bağlarından nəzərdə tutulan məhsuldarlığı qismən də olsa götürmək mümkündür. Qarabağ bölgəsində yer səthinin yüksəkliyi artdıqca, yəni dağlara doğru becərilən bitkilərdən götürülən məhsulun çəkisi artır.

İşğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsində əkinə yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə yeni suvarma sistemlərinin tikilməsi istiqamətində layihələr həyata keçirilməlidir. Mövcud su anbarlarının və suvarma sistemlərinin təmirinə və ya yenidən qurulmasına ehtiyac vardır.

Digər məsələ isə əkinə yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə bölgədə olan çayların hövzələrində əlverişli relyef şəraitində yeni su anbarlarının tikilməsi olacaq.

“Azdövsütəslayihə” İnstitutunda 1989-cu ildə hazırlanmış sənədlərə istinad edərək tikilməsi nəzərdə tutulmuş bəzi su anbarlarının adlarını çəkmək olar: Daşbulaq kəndi yaxınlığında Xocalıçay su anbarı, Tatlar kəndində Quruçay su anbarı, Qubadlı rayonu ərazisində Bərgüşadçay su anbarı, Həkəriçay su anbarı və digərləri.

Qarabağın su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması istiqamətində həyata keçiriləcək layihələrin əsaslandırılması üçün yeni axtarış-tədqiqat işlərinin aparılmalıdır.